

М. І. Боброва, І. І. Кононенко
Центральна наукова бібліотека
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

**ДО ІСТОРІЇ ВІДДІЛУ РІДКІСНИХ ВИДАНЬ
ТА РУКОПИСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

17 (29) січня 1805 р. у Харкові був урочисто відкритий перший в Східній Україні університет. Разом із ним у 2005 р. відзначила свій 200-літній ювілей і його бібліотека – одна з найстаріших в Україні.

Заснування бібліотеки, як і самого Харківського університету, пов'язане з ім'ям відомого суспільного діяча й просвітителя першої половини ХІХ ст. Василя Назаровича Каразіна (1773–1842). Партія книг у кількості 3219 прим., придбана ним у 1803 р. в Санкт-Петербурзі, стала основою бібліотечного книжкового зібрання [14, с. 4].

На сьогоднішній день фонд Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна налічує близько 3,3 млн. од. зб. Серед книжкових багатств особливе місце займають рукописи і рідкісні видання.

Бібліотечний фонд формувався в основному впродовж першого сторіччя існування бібліотеки. Книги й журнали, що стали тепер пам'ятками друку, видавалися в університетській друкарні, купувалися в приватних осіб та комісіонерів, надходили як дарунки і пожертвування професорів і вихованців університету, громадських і релігійних діячів. Саме так у бібліотеку надійшли книжкові зібрання династії Джунковських (1783 т.), І.П. Сокальського (4170 т.), М.І. Сухомлинова (1307 т.), Б.Г. Філонова (понад 6000 т.), А.М. Матушинського (2921 т.) та багатьох інших [10, с. 28].

Перші спроби впорядкування фондів бібліотеки й виділення особливо цінних пам'яток друку й писемності почалися після того,

як у Харкові в 1902 р. за проектом архітектора В.В. Величка була зведена спеціальна бібліотечна будівля із прекрасним читальним залом на 250 місць і книгосховищем. У цьому ж приміщенні на вулиці Університетській, 23 знаходиться й нині відділ рідкісних видань та рукописів ЦНБ.

Цілеспрямована робота з вивчення книжкових фондів і формування колекцій продовжилася після Великої Вітчизняної війни. Рідкісні фонди, за деяким винятком, були врятовані завдяки самовідданості бібліотечних працівників. Вони, ризикуючи життям, взяли додому цінні рукописи, інкунабули й стародруки, а потім повернули до бібліотеки [2, с. 70].

На сьогодні фонд рідкісних книг і рукописів ЦНБ налічує близько 60 тис. прим., що зберігаються поколекційно і є гордістю бібліотеки. Окрему колекцію складають рукописи й архівні документи (948 од. зб.) багатьма мовами світу. Хронологічно вони охоплюють дев'ятивіковий період історії людства.

Найранішим рукописом нашого зібрання є грецький манускрипт XII ст. – збірник богословських трактатів отців церкви, написаний на пергамені. Всього у відділі зберігається 24 т. грецьких рукописів XII–XVIII ст. [3].

Серед вітчизняних рукописних книг особливе значення мають Ірмологіон XV ст., “История о великом князе Московском” (XVII ст.), “Дві історії про малоросійських козаків” (XVIII ст.) та ін.

У колекції архівних документів велику історико-культурну цінність становлять укази за підписами представників російської імператорської династії: Катерини II, Павла I, Олександра I, а також універсали гетьмана Івана Мазепи 1687 р. і 1704 р., грамоти, підписані французькими королями Людовиком XIV, Людовиком XV, Людовиком XVI; автограф Наполеона I Бонапарта (1813 р.); листи В. Каразіна та М. Новікова, а також І. Франка до Н. Кобринської та ін.

Серед східних рукописів (турецьких, арабських, перських, індійських, китайських) слід відзначити два індійського походження, виконані на нетрадиційних матеріалах – пальмовому листі і на чорному щільному папері. Останній рукопис написаний білим чорнилом і має форму гармоніки.

Щодо пам'яток західноєвропейського друкування, то у фонді виділені колекції інкунабулів (19), палеотипів (понад 300), видань XVI–XVIII ст., у тому числі знаменитих типографів: Альдів, Етьєнів, Плантенів, Ельзевірів, Фробенів.

Відділ має колекції російських і українських стародруків XVI–XVIII ст. Серед них – п'ять видань Івана Федорова, колекції книг кириличного друку, видань петровської доби, книг громадянського друку XVIII ст. та видань М.І. Новікова.

Крім уже згаданих, із загального фонду бібліотеки виділені й зосереджені в окремих колекціях рідкісні, зокрема прижиттєві видання класиків вітчизняної та світової літератури, науки, мистецтва XVIII–XX ст., періодичні видання XVIII–XIX ст. Створені колекції нелегальної й забороненої до 1917 р. літератури, а також колекції видань часів революції й громадянської війни, книг, брошур і сатиричних журналів періоду першої російської революції 1905–1907 рр., видавничої продукції військового лихоліття (1941–1945) та ін.

Загалом у відділах рідкісних книг бібліотек зосереджені найцінніші фонди, що є гордістю будь-якої книгозбірні. Фахівці, які працюють тут, повинні мати різнобічні знання, бути професіоналами у своїй справі, володіти мовами, зрештою – дуже любити книгу. Маємо згадати тих, хто зробив вагомий внесок в історію відділу рідкісних видань та рукописів ЦНБ.

Насамперед це Олена Сергіївна Александрович (1889–1980). На роботу в ЦНБ вона прийшла в 1935 р. Через деякий час її призначили завідувачем відділу рідкісної книги, на цій посаді О.С. Александрович працювала з 1947 по 1958 р. [1].

В історії відділу вона відіграла особливу роль. Людина великої ерудиції, музично й художньо освічена, яка знала кілька європейських мов, зокрема латину та грецьку, Олена Сергіївна залишила для нащадків головну працю свого життя – опис інкунабулів ЦНБ Харківського університету (1962 р.) [6]. Крім бібліографічного опису інкунабулів, у ньому подано переклад назв російською мовою, наведено короткі відомості про авторів й зміст книг, дана стисла характеристика кожного примірника, а також посилання на довідкові видання.

За спогадами О.С. Александрович, що зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів, історія відділу починається з 1935 р. На той час на нижньому поверсі будівлі Музею красних мистецтв і старожитностей університету зберігалася багата музейна бібліотека. Оскільки на другому поверсі нового книгосховища був сейф, книги перенесли до нього. Фоліанти були розібрані та впорядковані, і відтоді література з мистецтва є невід'ємною частиною фонду відділу рідкісних видань.

О.С. Александрович написала історію створення відділу рідкісної книги та літератури з мистецтва, навела прізвища його працівників, окреслила плани на майбутнє. На особливу увагу заслуговує написаний нею основний текст для проведення екскурсій по експозиції рідкісних видань, детальна характеристика деяких рукописів і книг. Аркуші з її описами того або іншого видання досі зустрічаються в багатьох стародруках.

За час роботи О.С. Александрович у відділі було виділено й описано такі колекції: інкунабули, книги петровської доби, новіковські видання, періодика XVIII ст., видання знаменитих західноєвропейських типографів-видавців; було укладено картотеки цих колекцій. Крім цього, було відображено в каталогах альбоми з живопису, скульптури й графіки, почалося створення тематичного каталогу, картотеки малотиражних видань, продовжився опис фонду стародруків.

У фонді відділу збереглося свідчення ще одного аспекту діяльності О.С. Александрович. Це картотека письмових довідок з мистецтва, зроблених у період з листопада 1950 по квітень 1958 р. Дослідниця підготувала довідки для людей різної професійної діяльності, більшість з яких стосувалася оформлення спектаклів у театрах Харкова. Саме завдяки професійній роботі О.С. Александрович було оформлено чимало балетних, оперних і драматичних постановок тодішнього театрального репертуару міста.

О.С. Александрович допомагала в підборі ілюстративного матеріалу харківським художникам, скульпторам, архітекторам, зокрема М.Ф. Овсянкіну, І.Я. Жилкіну, Л. Братченко, Д.П. Овчаренко, Є.С. Гуменюк, відповідала на запити, що надходили у відділ із усього Радянського Союзу. Наприклад, в архіві відділу зберігаються 3 документи з автографами академіка І.Е. Грабаря: лист-звернення до ректора ХДУ, професора І.М. Буланкіна, датований 1956 р., а також два приватні листи в дирекцію бібліотеки університету. Протягом багатьох років І.Е. Грабар досліджував діяльність суперінтенданта І.П. Зарудного (?–1727) – російського архітектора й художника епохи Петра І. Зокрема, за проектами І.П. Зарудного побудовано собор Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі, церква Архангела Гавриїла в Москві тощо [13, с. 261]. Фахівці вважають, що він проектував і храми Києва – Миколаївський і Богоявленський.

Довідавшись про наявність у фонді відділу рідкісної книги

рукописного журналу ділового листування І.П. Зарудного, головним чином із князем О.Д. Меншиковим, відомий мистецтвознавець попросив надіслати його для вивчення строком на два місяці. З дозволу дирекції бібліотеки О.С. Александрович виконала його прохання, і з того часу в архіві відділу дбайливо зберігаються автографи двох видатних особистостей – І.М. Буланкіна й І.Е. Грабаря.

О.С. Александрович дуже хотіла, щоб її знання й досвід допомагали в роботі новому поколінню бібліотекарів. Однією з її учениць була Віра Карапетівна Мазманьянц, на той час учений секретар, згодом заступник директора ЦНБ, талановитий книгознавець і бібліограф, надзвичайно творча людина, організатор і багаторічний керівник клубу книголюбів ЦНБ. Саме їй О.С. Александрович залишила у спадок свої записи з історії відділу. Очолюючи протягом багатьох років сектор систематизації літератури, В.К. Мазманьянц виховала не одне покоління бібліографів-систематизаторів. Упродовж роботи в ЦНБ (від 1945 до 1992 р.) вона опублікувала ряд статей з теми “Рідкісна книга”, написала (разом з викладачами історичного факультету Харківського університету С.М. Куделко й Б.П. Зайцевим) історію університетської бібліотеки до 1917 р. [10].

За ініціативою В.К. Мазманьянц було розпочато фронтальний перегляд фонду XIX ст. з метою поповнення вже створених колекцій і формування нових, реконструкції особових бібліотек відомих учених, професорів Харківського університету, а також створення картотек автографів, екслібрисів тощо. В результаті цієї роботи було виділено книжкові зібрання філолога М.Ф. Сумцова, математика Д.М. Синцова, географа М.Й. Криштафовича, фізика М.Д. Пильчикова. В.К. Мазманьянц належить заслуга у виявленні в інвентарній книзі запису про надходження до бібліотеки в 1894 р. приватного зібрання видатного філолога, етнографа, мовознавця, вченого зі світовим ім'ям О.О. Потебні (1835–1891) [8]. Основна частина цієї бібліотеки (понад 800 т.) уже виявлена в фонді й зберігається окремою колекцією.

Книги ще з однієї бібліотеки відомого болгарського історика-славіста, професора Харківського університету М.С. Дрінова (1838–1906) також були виявлені Вірою Карапетівною. Вона підготувала й біобібліографічний покажчик, присвячений цьому вченому [4].

Але, мабуть, найважливішою подією в житті В.К. Мазманьянц стала знахідка у фонді ЦНБ книг з бібліотеки відомого філософа, релігійного діяча й письменника кінця XVII – початку XVIII ст. Сте-

фана Яворського (1658–1722), книжкове зібрання якого довгий час вважалося втраченим [12, с. 109]. Завдяки її статтям наукова спільнота дізналася про місцезнаходження значної частини бібліотеки Яворського [9; 11]. На сьогодні виявлено близько 400 прим. із цієї збірки.

В архівному фонді О.С. Александрович також зберігається лист (прибл. 1970 р.), в якому вона описала різні аспекти й напрями роботи з рідкісною книгою, на її погляд, важливі й необхідні. Лист був адресований М.Г. Швалбу (1926–1995), відомому бібліографові, який зробив значний внесок у розвиток бібліографії України [15]. Вся його трудова біографія – а це майже півсторіччя – була пов'язана з університетською бібліотекою. Він пройшов шлях від простого бібліографа до заступника директора з наукової роботи ЦНБ. М.Г. Швалбу належить понад 170 праць: бібліографічних посібників, покажчиків, теоретичних розробок галузевого й вузівського бібліографування. Крім цього, він був науковим редактором видань, що виходили друком у ЦНБ у той період.

Найбільш плідним напрямом його діяльності було створення серії біобібліографічних покажчиків, присвячених ученим Харківського університету: біологам, хімікам, фізикам, історикам та ін. За безпосередньою участю М.Г. Швалба було підготовлено ряд бібліографічних покажчиків, які розкривали зміст наукових періодичних видань Харківського університету.

Багато уваги він приділяв вивченню історії ЦНБ. Одним з основних напрямів діяльності бібліотеки М.Г. Швалб вважав розкриття її фондів, головним чином – відділу рідкісної книги. Саме з його ініціативи в 1980-ті роки працівники бібліотеки розпочали виявлення в загальному фонді видань друкарні Харківського університету, заснованої разом з університетом в 1805 р., і підготовку друкованого каталогу цих видань. Створена колекція налічує 1671 назву. У 1999 р. вийшов покажчик “Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ. Ч. 1. 1805–1860 гг.” [5]. Його друга частина, що охоплює період із 1861 по 1917 р. підготовлена вже без Михайла Григоровича, але його прізвище по праву вказане першим серед укладачів.

На сьогодні підготовлено в електронному вигляді друге видання каталогу інкунабулів ЦНБ Харківського університету, доповнене й розширене. До 80-річчя від дня народження М.Г. Швалба укладено біобібліографічний покажчик.

Наукові заслуги та висока репутація названих професіоналів безсумнівні. Працюючи багато років в ЦНБ, вони зуміли об'єднати

навколо себе однодумців, були віддані всією душею бібліотеці й улюбленій справі. Прізвища багатьох співробітників згадані в монографії “История Центральной научной библиотеки Харьковского университета за 200 лет”, підготовленої авторським колективом – Н.М. Березюк, І.Г. Левченко і Р.П. Чигрінова [7].

1. *Архів* Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Ф. ПВС. – Оп. 1–2. – Спр. 1–2. – Арк. 1–9.

2. *Березюк Н.М.* Дорога длиною в 200 лет: Центральная научная библиотека Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина // Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова / Под общ. ред. В.И. Астаховой. – Х., 2001. – С. 21–129.

3. *Грецькі* рукописи XIV–XVIII ст.: З фондів Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В.Н. Каразіна. Каталог / Упоряд.: О.В. Сучалкін, В.О. Репрінцева. – Х., 2003. – 68 с., іл.

4. *Марин* Степанович Дринов – професор Харьковского университета: Биобиблиографический указатель работ на русском языке / Сост. В.К. Мазманьянц. – Х., 1985. – 35 с.

5. *Издания* типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ: Библиогр. указ. В 2 ч.: Ч. 1. 1805–1860 гг. – Х., 1999. – 114 с.

6. *Инкунабулы* Центральной научной библиотеки Харьковского университета: Каталог / Сост. Е.С. Александрович. – Х., 1962. – 20 с.

7. *История* Центральной научной библиотеки Харьковского университета за 200 лет / Н.М. Березюк, И.Г. Левченко, Р.П. Чигринова. – Х., 2005. – 257 с. – В електрон. виде.

8. *Красиков М.М.* Знахідка, яку чекали дев'яносто років: [Пошук бібліотеки О.О. Потебні] // Веч. Харків. – 1986. – 25 січ.

9. *Луцька Ф.Й., Мазманьянц В.К.* Бібліотека Стефана Яворського у книжкових фондах Харківського університету // Філософська думка. – 1986. – № 4. – С. 82–86.

10. *Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.Н.* История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.). – Х., 1992. – 68 с.

11. *Мазманьянц В.К.* Свет вы мой, книги... // Сов. культура. – 1984. – 28 авг.

12. *Мартынов И.Ф.* Частные библиотеки в России XVIII века // Памятники культуры. Новые открытия. – М., 1975. – С. 101–116.

13. *Митці* України: Енцикл. довідник. – К., 1992. – 848 с.

14. *Рубинский К.И.* Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования (1805–1905). – Х., 1907. – 44 с.

15. *Михаил* Григорьевич Швалб: (К 70-летию со дня рождения): Биобиблиогр. указ. / Сост. С.Б. Глибицкая. – Х., 1996. – 26 с.